

ŞARKİYATÇILIK ÜZERİNE... *

Baykan SEZER**

ÖZ: Doğu ve Batı tarihin ilk günlerinden, Yunan tarih sahnesine çıkmasından bu yana karşılıklı ilişki içinde bulunmuşlar, ayrıca bu ilişki içinde birbirlerinden farklılaşmışlar, kimliklerini kazanmışlardır. Başka deyişle Doğu ve Batı arasında bu ilişki her iki taraf için de yaşamsal bir anlam ve önem taşımıştır. Karşılıklı ilişkinin yaşamsal bir önem taşıması nedeniyle bu ilişkiyi denetim altına almak her iki tarafın başlıca tasasını ve amacını oluşturmuştur. Bugün Batı'nın çeşitli alanlarda (tüm alanlarda demiyoruz) belli bir üstünlüğü söz konusudur. Buna karşılık Batı'nın kendisi doğrudan doğruya Doğu'yu ilgilendirmemiştir. Batı bir başına herhangi önemli bir özelliğini kazanmamış, Doğu ile olan ilişkilerine göre biçim değiştirmek durumunda kalmıştır. Bu da kendi başına bir Batı bilgisini büyük ölçüde olanaksız kılmaktadır. Batı, Doğu'yu anlamak, açıklamak ve bu yolla toplumlar arası ilişkileri Doğu'da kuracağı egemenlik aracılığıyla denetim altına almak zorunluluğu ile karşı karşıyadır. Bunu gerçekleştirebilmek için Doğu bilgisine gereksinim duymaktadır. Doğu ile ilgili çalışmalar öncelikle Batı için hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Doğu, Batı, Şarkiyatçılık.

On Orientalism...

ABSTRACT: East and the West have been in mutual interaction since the earliest days of history, from the emergence of Greece onto the historical stage. Through this interaction, they have differentiated from each other and formed their distinct identities. In other words, the relationship between the East and the West has held vital significance and meaning for both sides. Due to the critical importance of this mutual relationship, controlling it has been a primary concern and objective for both parties. Today, the West holds a certain superiority in various fields (though not in all). In contrast, the West itself has not been a direct concern for the East. The West has not gained any significant characteristics on its own but has had to transform according to its relations with the East. This makes a comprehensive understanding of Western knowledge largely unattainable on its own. The West is compelled to understand and explain the East, and through this understanding, to control intersocietal relations via its dominance over the East. To achieve this, the West requires knowledge about the East. Studies concerning the East have primarily been prepared for the benefit of the West.

Keywords: East, West, Orientalism.

Makale Türü : Görüş Yazısı

Geliş Tarihi : xx.xx.202X***

Kabul Tarihi : xx.xx.202X

* Bu çalışma 2001 yılında "Türk Kültürü Araştırmaları" dergisinin Prof. Dr. Nihat Nirun'a armağan özel sayısında (35. Cilt, 1-2. Sayı) yayımlanmıştır. Konu ile ilişkisi bağlamında burada yeniden yayınlıyoruz.

** Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Bölümü Merhum Öğretim Üyesi

*** Yazarın vefatından sonra yayımlanan bir tekrar yazısı olduğu için hakem değerlendirmesine tabi tutulmamış, geliş-kabul tarihi sistemi uygulanmamıştır.

Belli bir tarihe dek dünya ve tarih içindeki gelişmelerin doğrudan Batı'da bulunan güçlerce belirlendiği, ayrıca bu güçlerin kendi sorunlarını çözerken tüm ülkelerin, bu arada Doğu'nun sorunlarını da çözeceği söyleniliyor, buna inanılıyordu. Bu durumda Doğu insanı için Batı'daki gelişmeleri izlemek, bu gelişme sırasında Batı'da bulunan bazı güçlere arka çıkmak, onlara alkış tutmaktan başka yapacak fazla bir şey kalmıyordu. Ama bir yarım yüzyıldan bu yana Doğu toplumları kendisi üzerinde yeniden düşünmek zorunda kaldı. Ancak Doğu toplumlarının kendileri üzerinde bu yeniden düşünüşü Batı ile olan yeni ilişkilerin sonucu gerçekleşecektir. Kendi kimliği, kendi sorunları ve bu sorunlara kendisinin getirebileceği çözümler üzerinde düşünölmeye başlanması Doğu için yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Olayın Doğu'nun Batı ile olan ilişkileri düzeyinde gerçekleşmesi sonunda bu yalnızca Doğu için değil dünya için de yeni bir dönemin başlangıcını oluşturdu.

Bugün Batı'nın çeşitli alanlarda (tüm alanlarda demiyoruz) belli bir üstünlüğü söz konusudur. Batı, bugün günümüz gelişmelerine dilediği yönlendirmeyi yapabildiği izlenimine izin veren bir üstünlük elde etmiş bulunmaktadır. Bu Batı üstünlüğü yalnızca yeni dönemin başlıca özelliği olarak gösterilmemekte, aynı anda yeni dönemin ürünü olarak tanıtılmaktadır. Başka deyişle Batı'nın bugün kendisini tanımlayan özelliklerini ve elinde bulundurduğu üstünlüğünü tarihin zorunlu bir aşaması olarak tanıtılan endüstri çağına öbür toplumlardan önce geçebilmesine ve bu geçiş sırasında karşılaşılan sorunları kolayca aşabilmesine borçlu olduğu savunulmuştur. Yeni döneme, endüstri çağına ayak uydurmakla günümüz Batı toplumlarının özelliklerinin kazanılabileceği düşünöldü (ya da aksi Batı toplum özelliklerinin benimsenmesiyle çağa ayak uydurmuş sayılacakları sanıldı). Bu durumda Batı'yı öğrenmek, Batı'yı izlemek gerekiyordu. Çoğu konularda Batı tek kaynak sayıldığı gibi sonuçta Batı-dışı toplumlar kendileriyle ilgili bilgileri de Batı'da aramaya başladılar (Ülkemizde de bugün Türkçeyi bilim dili olarak görmeyen pek değerli bir YÖK Başkanımız bulunmaktadır). Tarih sahnesine ve toplumlar arası ilişkilere Batı yayılcılığı sırasında katılmış yazısız toplumlarla ilgili tek bilgi kaynağı, gerçekten de Batılı gezginci ve yayımcıların derlediği notlarla sınırlı kalmaktadır.

Benzer bir konumda olmayan biz Türkler ise, Batı'da Doğu toplundan ile yapılan çalışmalara çok sonraları farkında olduk. Batı'nın genel olarak toplumlar için önerdiği tüm çözümler denendikten ve beklenen sonuçlar alınmayınca bizim belli farklılıklara sahip olduğumuz düşünölmeye başlandı ve ancak bundan sonra Batı'da bizim farklılıklarımıza değinen çalışmalar üzerine eğilmek gereksinmesi duyuldu. Yurdumuzda daha önce de toplumumuzun farklı özellikler taşıdığı görüşünü savunan, başlatılan Batılaşma akımının başarısını kuşku ile karşılayan kişi ve çalışmalar bulunmaktaydı. Bu kişi ve çalışmalar o güne dek önemsenmemişti. Batı'dan bizim farklılıklarımızı vurgulayan yazı ve kitaplara ise ayrı bir önem verildi. Türk düşüncesinde günümüz sorunlarına yanıt verecek bir toplum kuramından yoksun bulunmamız nedeniyle yabancı kaynaklarda bulunan bilgiler bazı düşünürlerimizin yazılarında belli değinme ve alıntılardan öteye bir yankı bulamadı. Söz konusu bilgilerden gereğince yararlanamadan bu ilgi kısa sürede gündemden düştü.

***

Doğu ve Batı tarihin ilk günlerinden, Yunanın tarih sahnesine çıkmasından bu yana karşılıklı ilişki içinde bulunmuşlar, ayrıca bu ilişki içinde birbirlerinden farklılaşmışlar, kimliklerini kazanmışlardır. Başka deyişle Doğu ve Batı arasında bu ilişki her iki taraf için de yaşamsal bir anlam ve önem taşımıştır. Karşılıklı ilişkinin yaşamsal bir önem taşıması nedeniyle bu ilişkiyi denetim altına almak her iki tarafın başlıca tasasını ve amacını oluşturmuştur. Batı'da bu ilişkilerin oluşmasında etkinliğinin olmaması nedeniyle ilişkiyi denetim altına almanın tek yolu olarak Doğu'yu denetim altına almak görölmüştür. Batı'nın tarih boyunca sergilediği saldırganlık rastgele bir olay olmaktan uzaktır. Doğu'nun ise

ilişkileri yönlendirmek üstünlüğü bulunmaktaydı. Batı saldırganlığına karşı önlem alınması Doğu için yeterli olmuştur. Bu nedenle tarihte Batı'nın ve Doğu'nun birbirlerine ilgileri farklıdır. Batı Doğu'yu denetim altına alabilmek, böylece Doğu-Batı ilişkilerini denetim altına alabilmek için Doğu'yu tanımak, bunun da ötesinde anlamak, açıklamak zorunluluğu altındaydı. Ayrıca Batı'nın karşı karşıya bulunduğu bir başka zorunluluk ise toplumlar arası ilişkilerde yerini doğrulayabilmek zorunluluğudur. Bu ikinci zorunluluk belli saptamalara yol açmıştır ama toplumlar arası ilişkilerde egemenliğini sağlayabilmek için Doğu bilgisine gereksinim duyduğu gerçeğini değiştirmemektedir.

Buna karşılık Batı'nın kendisi doğrudan doğruya Doğu'yu ilgilendirmemiştir. Batı bir başına herhangi önemli bir özelliğini kazanmamış, Doğu ile olan ilişkilerine göre biçim değiştirmek durumunda kalmıştır. Bu da kendi başına bir Batı bilgisini büyük ölçüde olanaksız kılmaktadır. Örnek olarak gezginleri ele alabiliriz. Doğu'da önemli gezginler öncelikle kendi bölgelerinden izlenimlerini aktarmışlardır. İbn Batuta ya da Evliya Çelebi'nin kitapları öncelikle Doğu ülkeleriyle ilgili verdikleri bilgilerle ünlenmiştir. Oysa Batı'da Platon'un Devleti'nden Herodote'a dek Doğu'yu konu alan, Doğu'dan esinlenen kitaplar öne çıkmıştır. Söz gelişi yine Marco Polo'nun seyahatnamesi Doğu ülkeleriyle ilgili verdiği bilgiler nedeniyle Batı'da en çok okunan kitaplar arasında yer almıştır.

Doğu'da Batı'ya karşı genel bir ilgisizlik gözlenmektedir. Batı düşüncesini aynen benimsediğimiz dönemlerde de aynı ilgisizlik sürmektedir. Benimsenen Batı düşüncesi evrensel sayılmış, bu düşünceye kaynaklık eden Batı özellikleri konusu üzerinde durulmamıştır. Türk toplumsal ve siyasî düşüncesinin öncüleri sayılan kişiler o günlerde Paris'te bulunmalarına karşın yazılarında *Commune* olayıyla ilgili dişe dokunur bir bilgiyle karşılaşmamaktayız.

Bu genel ilgisizlik Batı'yı önemsememenin, küçümsemenin bir göstergesi olarak da kabul edilebilir. Görevleri nedeniyle Batı'da buldukları günlerle ilgili gözlemlerini yazmak durumunda olan 28 Mehmet Çelebi de Batı'yı anlama çabası yerine kendisinin çarpıcı bulduğu olaylar öne çıkmakta ya da Halet Efendi'de açıkça Avrupa'yı küçümsemeye tanık olunmaktadır.

Batı, Doğu'yu anlamak, açıklamak ve bu yolla toplumlar arası ilişkileri Doğu'da kuracağı egemenlik aracılığıyla denetim altına almak zorunluluğu ile karşı karşıyadır. Bunu gerçekleştirebilmek için Doğu bilgisine gereksinim duymaktadır. Doğu ile ilgili çalışmalar öncelikle Batı için hazırlanmıştır. Batı'nın bu dönemde bilinçli bir biçimde kendisini yanıltmak için elindeki bilgileri saptırdığını düşünmek zordur. Elbet Batı için de bu bilgilerin kaynağı toplumlar arası ilişkiler olmuştur. Başka deyişle, toplumlar arası ilişkilere yüzyıllar boyu özelliğini kazandıran Doğu-Batı çatışması tarihî gelişmeye kaynaklık ettiği gibi bilgilerimizin kaynağını da oluşturmaktadır. Bir yanda Batı'nın toplumlar arası ilişkilerde etkin ve olumlu bir rol oynamaması Doğu üzerindeki bilgilerini çok sınırlı kılarken bu bilgilerin çok dar bir açıdan elde edilmesine neden olmuştur. Öte yanda ise Doğu ile bir çatışma içinde bulunması bu bilgilerin düşmanca bir duygunun (Doğu zenginliği önünde sırasında bir imrenmeye dönüştürebile) altında biçimlenmesine yol açmıştır. Elbet Batı kaynaklarında Doğu ile ilgili bilgilerin oldukları gibi kullanılması söz konusu olamaz. Batı da, Batı *orientalisme*'i de bu bilgileri toplumlar arası ilişkilerde konumun değişmesine uygun olarak yeni baştan değerlendirme gereğini duymaktadır. Üstelik karşı cephenin ürünleri olması nedeniyle bizim bu bilgileri çok daha özenle bir eleştirmemiz gerekmektedir. Ama bu durum, hiçbir biçimde bu bilgiler kullanılamaz, bu bilgilerden hiçbir sonuç çıkarılamaz anlamına gelmemektedir. Söz konusu bilgilerden yararlanmanın yolu yöntemi elbet tartışılır. Bu bilgileri kullanırken mutlaka kendi eleştiri ve değerlendirme süzgecimizden geçirmemiz gerekir.

Barthold'un Türk tarih çalışmalarıyla ilgili bir sözü bulunmaktadır. Orta Asya Türk tarihi ile uğraşan bir kişinin çok dilli olması gerektiğini belirtir. Türkçenin yanında Çince, Farsça ve Rusça bilgisinin gerekliliğinden söz eder. Orta Asya Türk tarihi ile ilgili yazılı kaynakların çoğu bu ülkelerin kayıtlarında bulunmaktadır. Türkler tarihlerinin bu döneminde bu ülkelerle çatışma içinde bulunmaktadır. Bugün Batı kaynaklarında bulunan bilgiler önünde bize önerilen tutum benimsenirse Orta Asya Türk tarihi ile ilgili bilgi sahibi olmak haktan tümüyle vazgeçmemiz, tarihimizin Orta Asya serüvenini yok saymamız gerekecektir.

Batı Doğu ile ilgili bilgileri kendisine yarasın diye derlemiş, toplamış bulunmaktadır. Bu bilgilerin işe yarar olduğu da, en azından Batı'nın işine yaradığı günümüzde toplumlar arası ilişkilerde Batı'nın konumundan açıkça bellidir.

XX. yüzyılın ikinci yansından sonra, özellikle 1960'lı yıllardan sonra durum farklılıklar göstermektedir. Fakat bu gelişme Batı'daki geleneksel *orientalisme* akımı içinde ne ölçüde değerlendirilebilir, tartışma konusudur. 1950'li, özellikle 1960'lı yıllardan sonra Batı dünya egemenliğinin bir yanda önemli mesafe alması, öte yanda da Doğu direncinin giderek güçlenmesi olayına tanık olunmaktadır. Batı egemenliği belli bir çelişki ile karşı karşıyadır. Batı bir yanda egemenliğini giderek pekiştirirken öte yanda da bu egemenliği temelinden sarsan bir karşı akım toplumlar arası ilişkilerde artan bir şiddetle ağırlığını duyurmaya başlamıştır. Belki de bu çelişkinin ürünü Batı düşüncesinde Doğu önünde iki yeni akımın ortaya çıktığı görülecektir.

1950'li yıllara damgasını vuran olay, Doğu ülkelerin dirençleri sonucu siyasî bağımsızlıklarını kazanmaya başlamaları olmuştur. II. Dünya Savaşı yorgunu Batı bu gelişmeyi durdurmakta güçlük çekmektedir. Üstelik iki dünya savaşı Batı'da büyük bir yıkıma yol açmış bulunmaktadır. Bu yıkımın kaynağında Batı-dışı ülkelerin paylaşımı kavgasından başka bir şey yoktur. Bunun önlenmesinin yolu Batı-dışı ülkelerin ortaklaşa sömürsü olduğu görüşü Batı'da yandaş bulmuştur. Ortaklaşa sömürü için gerekli uluslararası kuruluşların gündeme gelmesi aynı yıllara rastlar. Birleşmiş Milletler, Güvenlik Konseyi, Dünya Bankası bu günlerde ortaya çıkmış kuruluşlardır. Ayrıca Ortak Pazar ya da NATO benzeri çeşitli ulusları birleştiren kuruluşlar II. Dünya Savaşı sonrası gündeme gelmiştir. Bu yeni siyaset sonunda Batı yeniden biçimlenirken Doğu'ya da yeni bir biçim verilmek istenmiştir. Doğu'ya kazandırılmak istenen bu yeni biçim siyasî bağımsızlık olmuştur. Batı, böylece kendi istekleri dışında gelişen Doğu'nun bağımsızlaşmasını önleyebilecekleri gibi paylaşım savaşlarının yıkımlarını da engellemeyi amaçlıyordu. Açık sömürgecilik dönemlerinde Doğu ülkelerinin Batı sömürü sistemine uyum sağlamaları Batı sömürü yönetiminin dayatmasıyla gerçekleşiyordu. Yeni durumda Batı-dışı toplumların siyasî kararları da gerekli olmuştur.

Bu durumda Batı-dışı ülkelere yol gösterebilmek için *orientalisme* dışında Doğu için bilim üretilmesine koşulundu. Az-gelişmiş kuramından ekonomik kalkınma yollarını öğretme savında gayet de bilimsel kuramlar söz konusu dönemin ürünüdür. İlgi çekicidir. *Orientalisme*'den dehşetli alınmış görünmüş kişiler bu kuramları yurdumuzda hiç bir sakınca görmeden yinelemekten geri durmamaktadırlar.

SSCB'nin savaş sonrası yeni oluşuma katılmayı reddedip kendi egemenliğini kurma çabasını sürdürmesi gerçek bir Batı ortaklaşa egemenliğine engel oluşturmuştur. SSCB'nin yıkılışından hemen sonra küreselleşmeden söz edilmeye başlanması boşuna değildir. SSCB'nin çekişmeye girmesi Doğu ülkelerine siyasî bağımsızlıklarını gerçek bağımsızlığa çevirme ve sosyalizm yoluna yönelme olanağını kazandırmıştır. Cezayir örneği bu açıdan ilgi çekicidir. Cezayir, Ulusal Kurtuluş Savaşını başarıyla sonuçlandırmış ve sosyalizm seçimini yapmıştır. Bu durumda da Batı'nın yol göstericiliğinin gerekliliğinin kaçınılmaz olduğu savunulmaya başlanmıştır. Maxime Rodinson'un *İslâmiyet ve Kapitalizm*, Graudy'nin

İslâmiyet ve Sosyalizm adlı kitaplarını bu dönemde İslâm ülkeleri bağımsızlık savaşçlarına çağdaş dünyaya ayak uydurmalarında Batı'nın gönüllü yol göstericiliğine örneklerdir. Bugün *orientalisme'e* veryansın eden kişiler Graudy'den İslâmiyet'in öğrenilmeye kalkışılmasına, kendisiyle İslâmiyet konusunun tartışılmasına bildiğimiz kadarıyla alınganlık göstermemekteler.

Tüm bunlar Doğulu devrimcilerin akıllarını yeterince karıştırmaya yetmez diye uzun süre unutturulmaya çalışılmış ATÜT kavramı, Sultan Galiev konusu gündeme taşınmıştır. CERM'ce yayınlanan "*Sur le mode de production*" adlı derleme kitabın önsözü de sonradan Müslüman Roger Graudy tarafından kaleme alınmıştır. Bir başka dönme Türkiye'nin başta gelen *anti-marxiste'i* Aclan Sayılğan da yurdumuzda aynı dönemlerde Sultan Galiev ile ilgili ilk kitabı yayınlamıştır.

Bugün SSCB'nin yıkılması sonrasında Doğu ülkelerinin kendi sosyalizm anlayışlarını geliştirme olanağı bulduğu bu yıllarda Sultan Galiev'in çok geniş bir biçimde gündeme gelişi düşündürücüdür. Yazıları sınırlı bir kişi üzerine bugün Türkiye'de yazdığından çok yazı yayınlanmış bulunmaktadır. Görüşleri konusunda bilgilerimizin sınırlı oluşu sonucunda her şeyi kendisine yakıştırmak olasılığını bizlere veren Sultan Galiev'e övgüler düzenler arasında Stalin'in yardımcılığını yapıp nasıl olur da uzun süre Stalin'in çantasını taşır kendisine soran çıkmamaktadır.

***

Doğu Batı özelliklerine ilgi duymadığı gibi Batı'nın kendisi hakkında ne düşündüğüne de önem vermemiştir. Toplumumuzu toplumlar arası ilişkiler içinde düşünme fırsatını bulacağımız yıllarda Bolşevik devrimine, Bolşevikliğin *internationalizme*'ine tepki kendi sınırlarımıza kapalı, kendi kendisine yeten bir tarım ülkesi olarak tanımladık. Toplumumuzu toplumlar arası ilişkiler içinde tanımlama yönündeki çabalarımız son dönemlerde yeniden gündeme geldi. Uzun bir süredir Batı düşünce ideolojileri egemenliği altına girmiş bulunuyoruz. Yine de bugün *orientalisme* başlığı altında toplanan Batı'da Doğu toplumları üzerine yapılmış çalışmalara başvurulmuş değildir. Batı'nın "*bon pour l'Orient*" ürettiği kuramlarla yetinilmiştir. Türkiye'nin az-gelişmişliği hiç duraksamadan bilgiççe ilân edilmiş, kalkınmak için Batı'nın nasıl izlenmesi, Batı'dan gelen öğütlere kulak kabartılması gerektiği savunulmuştur. Tüm bunların ayrıca *orientalisme* ile ilgisi yoktu. Bu görüşler bilimin evrenselliği adına savunuluyordu. Toplumsal konularda bilimin evrenselliği kandırmacasına ve saçmalığına kanmamak koşuluyla Batı'nın Doğu konusunda yazdıkları bizim için çok önemli bir kaynaktır. Bu yazılar her şeyden önce tarihte Doğu-Batı çatışması konusunda en önemli belgeleri oluşturmaktadır. Bu yazılar önce cephemizi tanımamıza izin vermekte ve karşı cephenin bizim için neler tasarladıklarını ve kurduklarını öğretmektedir. Ayrıca Batı'yı gerçek yüzüyle tanımamıza yarar en önemli kaynaklardır.

Doğu bu durumun farkına varınca ve bu çalışmalarını kendi çıkarlarına kullanmaya başlayınca Batı vakit yitirmeden *orientalisme* çalışmalarını kötüleme çabasına girişti. Doğu-Batı ayrımı olmadığından, toplumların kader birliğinden dem vurmaya başladılar. Geçmişte Batı'nın ayrımcılığının yanlış olduğunu söylediler. Batı yanlışından dönerken bizim aynı yanlışta direnmemiz yakışık olmazdı. Gerçekte Doğu da yoktu. Doğu, Batı hayalinin bir ürünü olduğu yazıldı. Bugün *orientalisme'e* veryansın edenler tutumlarının Batı'nın günümüz çıkarlarının savunması olduğunu, söylediklerinin kaynağının Batı olduğunu bilmezden gelmektedirler.

Hemen belirtelim. Bizim için hiçbir bilgi ve kaynağın yasaklanmasını gerektirir hiçbir neden bulunmamaktadır. Tüm kaynaklardan kendi çıkarımıza uygun yararlanabiliriz. İş ki kendi çıkarlarımızı, toplumlar arası ilişkilerde yerimizi doğru saptayabilelim.